

Choose your bitter herbs

6 ריטב"א שם

פי' הרא"ה ז"ל כי לשון כלל הוא כלומר ובמרוצים כיוצא באלו שראויים לאכילה קצת לאפוקי דברים המרים לגמרי דלא חזו לאכילה ולא לשום ברכה.

7 המאירי שם

ובמרוז ר"ל כלל כל העשבים המרים וגדולי המחברים פירשו בפירושי המשנה מין כוסברתא שהוא מר ביותר:

8 שולחן ערוך אורח חיים סימן תעג סעיף ה

אלו ירקות שיוצאים בהם ידי חובתו, חזרת, עולשין, תמכא, חרחבינא (פירוש מיני עשבים מרים), מרוז... ועיקר המצוה בחזרת. ואם אין לו חזרת, יחזור אחר ראשון ראשון, כפי הסדר שהם שנויים. הגה: ואם אין לו אחד מאלו הירקות, יקח לענה או שאר ירק מר, (אגור)

9 מגן אברהם שם

לאטו"ך ולבוש כ' דנקרא בלשון פולין זערז"ך:

תמכ' - קרי"ן ובל"א מערטי"ך

10 שערי תשובה שם

... מרוז אבל בתמכא שקורין קריין שאנו רואין בחוש אע"פ ששרו כמה ימים עומד בטעמו ובחריפתו כו' ... שרבים וגדולים נוהגים לצאת ידי חובת מרוז בקריין מלול ושחוק כיון שענינו רואות שעדיין הוא חריף מאוד אם לא כשעומד מגולה זמן ארוך שמפיג טעמו שהחריפות יוצא ונהפך מר למתוק ודאי דאין יוצאין בו כלל ע"ש והמחמיר יחמיר לעצמו אבל לא לאחרים בפרט בדורות הללו חלושי המזג שקלח שהוא חריף מאוד מזיק הרבה וגם כי הוא חומר דאתי לידי קולא שעי"ז ימעט באכילתה כל מה דאפשר זימנין דלית ביה כזית וע' בשו"ת ח"צ שהביא הבה"ט שכתב כמ"ש וע"ש בתשובה שכתב שאף החרידים על דבר ה' ואוכלים מן הקריין במקום שהחזרת שהוא לטונא סאלאט מצוי אף שהוא עודנו קטן מאוד קורא אני על הקריין סכנה ואין בו מצוה ע"ש:

11 משנה ברורה סימן תעג ס"ק מו

או שאר ירק מר - היינו אותם שיש להם סימנים המזכירים בש"ס לענין מרוז שיהיה ראוי לאכילה ושיש לו שרף (פי' כשחותכין אותו יוצא במקום חתוכו מוהל לבן כחלב) ופניו מכסיפין (דהיינו שעלה שלו אינו ירוק מאוד כעלי הבצלים ושאר ירקות אלא נוטה קצת ללובן) ומ"מ לענין ברכה לא יברך עליהם מפני שאין אנו בקיאין כ"כ בסימנים אלו:

12 מרוצים - זהר עמר

א חזרת

ה'חזרת' נמנתה ראשונה ברשימת חמשת מיני מרוז. כל הפיזיולוגים הקדומים, החל מן האמוראים בתלמוד הירושלמי והבבלי וכל הראשונים, תמימי דעים שה'חזרת' היא החסה: בארמית - חסין⁶⁰, חסא⁶¹, בערבית - ח'ס⁶² ובשפות האירופאיות - ליטוגא - (*Lactuca*)⁶³ או סלאט (בקרוב יוצאי ספרד - סאלאטא). מדובר במסורת זיהוי קדומה מאוד ומוצקה. הכוונה היא ללא ספק לחסה תרבותית (*Lactuca sativa*). בתרגום הוולגאטה מתורגמים ה'מרוצים' שבתורה: *lactucis agrestibus* כלומר 'חסת השדה'. גם באכרית הוראת השם 'מוררו' היא החסה המרה⁶⁴. אף שהעלים של זני החסה התרבותיים כיום מתוקים יחסית בצעירותם, מאוחר יותר כאשר הצמח נמצא בשלב ה'הפרגה'⁶⁵ נעשים העלים קטנים, רכים פחות ומרים (תמונה מס' 1). כך דרשו חז"ל: "מה חזרת (חסה) תחילתה מתוק וסופה מר - כך עשו המצריים לאכותינו במצרים"⁶⁶.

1 ספר שמות פרק יב

(ח) ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מררים יאכלהו:

2 ספר במדבר פרק ט

(יא) בחדש השני בארבעה עשר יום בין הערבים יעשו אתו על מצות ומררים יאכלהו:

3 רש"י על שמות פרק יב פסוק ח

ומצות על מרוצים - כל עשב מר נקרא מרוז וציום לאכול מרוז זכר לזימרו את חייהם:

4 תלמוד בבלי מסכת פסחים דף לט.

משנה ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח בחזרת בתמכא ובחרחבינא ובעולשין ובמרוז יוצאין בהן בין לחין בין יבשין אבל לא כבושין ולא שלוקין ולא מבושלין ומצטרפין לכזית ויוצאין בקלח שלהן

גמרא חזרת חסא עולשין הינדבי תמכא אמר רבה בר בר חנה תמכתא שמה חרחבינא אמר רבי שמעון בן לקיש אצוותא דדיקלא ובמרוז מרירתא תני בר קפרא אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח בעולשין ובתמכא בחרחלין בחרחבינין ובחזרין רב יהודה אומר אף עולשי שדה ועולשי גינה וחזרת עולשי גינה וחזרת הא תנא לה רישא הכי קאמר אף עולשי שדה כעולשי גינה וחזרת רבי מאיר אומר אף עסוס וטורא ומר ירואר אמר ליה רבי יוסי עסוס וטורא אחד הוא ומר זה הוא ירואר תני דבי (רבי) שמואל אלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח בחזרת בעולשין ובתמכא ובחרבינין ובחרגינין ובהרדופנין רבי יהודה אומר אף חזרת יולין וחזרת גלין כיוצא בהן רבי אילעא אומר משום רבי אליעזר אף ערקבלים וחזרת על כל תלמידיו ובקשתי לי חבר ולא מצאתי וכשבאתי לפני רבי אליעזר בן יעקב הודה לדברי רבי יהודה אומר כל שיש לו שרף רבי יוחנן בן ברוקה אומר כל שפניו מכסיפין אחרים אומרים [כל] ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין אמר רבי יוחנן מדברי כולן נלמד ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין אמר רבי הונא הלכה כאחרים רבינא אשכחיה לרב אחא בריה דרבא דהוה מהדר אמריתא אמר ליה מאי דעתיך דמרירין טפי והא חזרת תנן ותנא דבי שמואל חזרת ואמר רבי אושעיא מצוה בחזרת ואמר רבא מאי חזרת חסא מאי חסא דחס רחמנא עילוון ואמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן למה נמשלו מצריים כמרוז לומר לך מה מרוז זה שתחילתו רך וסופו קשה אף מצריים תחילתן רכה וסופן קשה...

5 רש"י פסחים דף שם

סא - ליטוג"א: (lettuce)
הינדבי - עשב שקורין קרישפלא"א: (crespele)
תמכתא - מרובי"א: (horehound)
אצוותא דדיקלא - סיב הגדל ונכרך סביב לדקל שקורין וידי"א: (tendrils)
מרריתא - אמירפוי"ל (burdock) פופר"ץ: (?)
חרחלין - לא איתפריש שמו:
ובחזרין - חזרת:
עולשי שדה - אף על גב דיש להן שם לווי, הרי הן כעולשי גינה:
עסוס וטורא ומר ירואה - מיני ירקות:
הירדופנין - יש מפרשין אלוישנ"א: (wormwood / absinthe)
חזרת גלים - שם לווי הוא:
ערקבלין - מפרש בסוף פרק שני דעירובין אצוותא חרזיתא, הוא סיב גדול ועב ומין לעצמו הוא:
וחזרתי על כל תלמידיו - של ר' אליעזר, ובקשתי לי חבר לסייעני, ששמע דבר זה מפיו ולא מצאתי:
שרף - כשסוחטין אותו במקום חיתוכו יוצא ממנו שרף לבן כחלב, וקורין לייטו"ן: (milky juice of herbs)
מכסיפין - אינו ירק מאד ככרתי, אלא פלד"ש: (pale)

Choose your bitter herbs

איור מס' 9: טרוקיון מצוי (*Marrubium vulgare*)

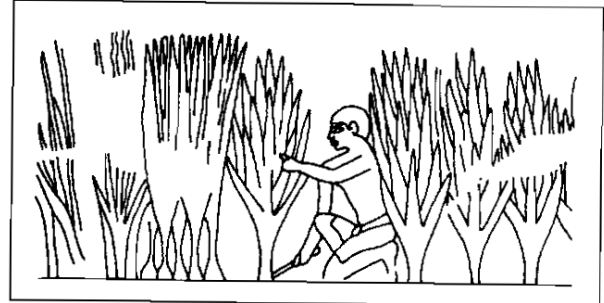
ומעזבות, מר בטעמו ושימש בעת העתיקה צמח מרפא (תמונה מס' 8).¹⁴⁰ הוראת שמו היווני והלטיני היא 'מר'; אפשר שמקורו בשם העברי 'מרו'.

שיטת הרמב"ם

בפירושו למשנה זיהה הרמב"ם את התמכה עם הצמח הנקרא בערבית 'סריס'.¹⁴¹ קרוב לוודאי שמדובר בצמח הנוכר אצל דיוסקורידס בשם *seris*, וגם בשם *Intybus agrestis*. מן הצמח הזה קיימים מין תרבותי ומין בר.¹⁴² גם פליניוס הזכיר את שני המינים; לדבריו הם דומים לחסה: שניהם מרים (במיוחד מין הבר) ומועילים לפעילות הקיבה. כמו כן ציין פליניוס במפורש שבימיו נקרא המין התרבותי במצרים 'seris'.¹⁴³ ייתכן שממנו הכינו את 'מי סורס' הנוכרים בתלמוד ירושלמי.¹⁴⁴ אצטפן בן בסיל, שתרגם את

דיוסקורידס לערבית, זיהה אותו עם ה'סריס'.¹⁴⁵ הוא הצמח המכונה בימינו עולש האינדביה *Cichorium endivia=C. divaricatum*.¹⁴⁶ בניגוד לעולש התרבותי בעל בכמה מקהילות היהודים במכסיקו ובארגנטינה (שמוצאם מחלב) נוהגים להשתמש בימיו לצאת ידי חובת אכילת מרוו בעולש האינדביה המכונה בפיהם 'אסקרולה'.¹⁴⁷ מדובר במנהג קדום שהיה מקובל בקרב יהודי ארם צובא (חלב)

לסיכום, ה'חזרת' כמין חסה נזכרה ראשונה ברשימת מיני הירק שבהם יוצא אדם חובת מרוו בפסח – כפי הנראה בשל מסורת זיהוי קדומה: דרשות חז"ל באות רק לחזק את אותה מסורת שכן בתחילה נהגו להשתמש במיני הבר או בזנים מרים; מאוחר יותר פותחו הזנים המתוקים. משמעות השם העברי 'חזרת' אינה ברורה. יש שסברו כי הוא מלשון חזיר – ליתר ריוק זיפי חזיר הבר – על שום הזיפים המכסים את גבעול חסת הבר ואת שולי עליו.¹⁴⁸ בדרשות מאוחרות דישו 'חזרת' מלשון חזרה: 'מאי חזרת שחזרה שכינה למקומה'¹⁴⁹ או רמז שהחזיר הקב"ה את ישראל לעבודתו על ידי מדריות מצרים.¹⁵⁰

איור מס' 5: קטיפת חסה בתבליט ממצרים. תקופת הממלכה הקדומה

ב תמכא

מין הירק השלישי שבו אדם יוצא חובת מרוו בפסח הוא ה'תמכה'.¹⁵¹ לא ברור אם בתקופת התלמוד עדיין הייתה מסורת זיהוי מוסכמת למין ירק זה; מכל מקום, בתקופת הראשונים ניסו לזהותו עם צמחים רבים.

בתלמוד הבבלי הובא השם הארמי בשם רבה בר בר חנה – 'תמכתא' – ואין בכך כדי לסייע בזיהויו.¹⁵² אף שלדברי דיוסקורידס ה"Thamach" מזוהה בלהג של צפון אפריקה עם קחוינת הפירתרון (*Anacyclus pyrethrum*), צמח רפואי בעל טעם מריר, אלא שזה אינו אכיל בשל תכולת חומריו העשויה להיות רעילה.¹⁵³

בתלמוד הירושלמי זוהתה ה'תמכה' עם השם היווני: 'אנגידין' (*Gingidion*).¹⁵⁴ מדובר במין ירק הנוכר בספרות הטבע הרומית שנכתבה סמוך לחורבן הבית. פליניוס כותב שהוא אחד ממיני ירקות הבישול שזורעים בסוריה. צמח זה דומה לגור הבר (*staphylinus*), אלא שהוא עדין ומריר יותר בטעמו.¹⁵⁵ תיאור דומה מביא דיוסקורידס ומוסיף שאוכלים אותו חי או שלוק; לדבריו, הוא אף מועיל לקיבה.¹⁵⁶ לתיאור זה מצורף איור (כ"ו רנה משנת 512) (איור מס' 7). יש המזהים את ה"גנגידון עם מין גור (*Daucus carota L. subsp. Hispanicus = Daucus gingidium L.*)¹⁵⁷ או עם

הצמח אגורה מדברית (*Malabaila seacul = Pastinaca seacul*)¹⁵⁸ המכונה 'גור

לבן' או 'גור בר'.¹⁵⁹ יש שסברו שיש לזהותו עם אמיתה קיצית (*Ammi visnaga*).

אפשרות סבירה נוספת לזיהוי ה'תמכה' היא שמדובר בצמח מהסוג כמנון (*Pimpinella*) אף הוא ממשפחת הסוככיים. הצעה זו מתבססת על ספר הצמחים של הבוטנאי האנדלוסי אבו אלח'יר אלאשבילי שהביא את שמותיו הנרדפים של הצמח 'תמכ': כחלואן ואניסון ברי'.¹⁶⁰ ייתכן שהכוונה לכמנון האניס (*P. anisum*) – צמח תרבותי שבארץ גדל גם בר כפליט תרבות (איור מס' 8) – או לאחד ממיני הבר השכיחים, כגון: כמנון כרתי (*P. cretica*) וכמנון קפח (*P. peregrine*).

אצטפן בן בסיל, שתרגם לראשונה את דיוסקורידס לערבית במאה התשיעית, זיהה את ה'גנגידיון' עם צמח ה'שאהתרג',¹⁶¹ צמח ממשפחת הפרפריים הנקרא בימיו עשנן (*Fumaria*). כך גם סבר הרמב"ם.¹⁶² כמה רופאים ספרדים העירו שלא מן הנמנע כי מדובר בטעות שהרי צמח ה"Fumaria נוכר אצל דיוסקורידס בערך אחר נפרד¹⁶³ ומשום כך יש לזהותו עם מין של 'גור בר'.¹⁶⁴ אפשרות נוספת לזיהוי ה'גנגידיון' – אם כי בלתי סבירה – היא השחליים (*Lepidium*).¹⁶⁵

סיכומי של דבר, לא עלה בידינו לזהות באופן מוחלט את ה'תמכה' למעט העובדה שמדובר בצמח מסוים ממשפחת הסוככיים הקרוב לסוג גור (*Daucus*) וזאת בהתבסס על תיאורו של דיוסקורידס ועל האיור הנלווה לו.

שיטת רש"י

רש"י ופרשנים נוספים זיהו את התמכא עם הצמח 'מרוביי"א' הנקרא בימיו בשם קוזביון מצוי¹⁶⁶ (*Marrubium vulgare*).¹⁶⁷ מדובר בצמח בר רבי-שנתי בעל עלים מעוגלים ושעירים המעניקים לו גוון לבן-אפרפר. צמח זה גדל בצדי דרכים

Choose your bitter herbs

ג סיכום

ודמשק.¹⁶⁴ לסיכום הדיון בזיהוי זה, ברצוני להעלות השערה: אפשר שבעטייה של אותה מסורת ספרדית קדומה זו נמנע הרמב"ם מלהכריע בעניין ולצדד בדעת רבי השעריא¹⁶⁵ ושאר הפוסקים בימי הביניים שיש להעדיף לכתחילה את החזרת-חסה על פני שאר מיני המרור.

טבלה מס' 2: סיכום כמה משיטות הזיהוי של חמשת מיני המרור

שמות הצמחים במשנה כמזנה חזרת	שיטת רש"י	שיטת הרמב"ם	פרשנים אחרים וחוקרים
חסה תרבותית (<i>Lactuca sativa</i>)	חסה תרבותית (<i>Lactuca sativa</i>)	חסה תרבותית (<i>Lactuca sativa</i>)	חסה תרבותית (<i>Lactuca sativa</i>)
עולשין	קרישפיל"א' - ? מרור הגינות (<i>Sonchus oleraceus</i>) עולש תרבותי (<i>Cichorium intybus</i>) ? kerbel (<i>Anthriscus sylvestris</i>)	עולש תרבותי (<i>Cichorium intybus</i>)	1. עולש תרבותי (<i>Cichorium intybus</i>) 2. עולש האינדיביה (<i>Cichorium endivia</i>)
תמכה	קרוֹבִּיּוֹן מצוי (<i>Marrubium vulgare</i>)	עולש האינדיביה (<i>Cichorium endivia</i>)	1. 'נגנידין' [ירושלמי] מין גור בר ? 2. תמכתא [בבלי] 3. חריפית הגינה (כריין) (<i>Armoracia lapathifolia</i>) 4. קרדה [הערוך] (<i>Cardus</i>) 5. זון משכר [הרי"ף] (<i>Lolium temulentum</i>) 6. צנון [האגור ?] (<i>Raphanus</i>) 7. עולש [שכל טוב] (<i>Cichorium</i>) 8. קרוֹבִּיּוֹן - אגרונין ? (<i>Marrubium</i>) [הרוקח]; זואן ? [מהר"ם חלאווה] (<i>Reichardia tingitana</i>) 9. תמריר מרוקני [אלבק ופלדמן] 10. פעמונית קפחת (<i>Campanula rapunculus</i>) [צי"ק] 11. מרור הגינות (<i>Sonchus oleraceus</i>) [הראובני ?]

שיטת חלק מפוסקי אשכנז: חריפית (כריין)

איור מס' 13: חריפית הגינה (*Armoracia lapathifolia*)

זיהוי ה'תמכה' עם החריפית (כריין)¹⁶⁴ מובא לראשונה אצל רבי מאיר הכהן (סוף המאה השלוש-עשרה) בשם 'מירטיין'¹⁶⁷ ומאוחר יותר במקורות אירופיים נוספים. צמח זה הוצע לשמש תחליף ל'חזרת' (חסה) במקומות שלא ניתן היה להשיגה, ומשום כך המונח המודרני שנתקבע כיום בעברית - חזרת - הוא מוטעה. זוהי דוגמא טיפוסית להשפעת מחדשי הלשון העברית, ברובם יוצאי אשכנז.¹⁶⁸ לשיטתם נכון היה לכנותה בשם 'תמכה'. מכל מקום, מאחר שמדובר בזיהוי שנוי במחלוקת, עדיף לכנותה בשם חריפית הגינה (*Armoracia lapathifolia*).¹⁶⁹ למקורות הדנים בשימוש בצמח זה כמרור ולאילו המסתייגים מכך נייחד בהמשך פרק נפרד.

צמח זה נקרא בגרמנית: Meerrettich ובשפות הסלביות - Chren. מוצאו

בארצות דרום-מזרח אירופה ומערב אסיה, והוא גדל בר באירופה עד היום. יש הסבורים שהוא צמח ה-Thlaspi או ה-Persicon הנזכר במקורות הקלטיים בני

המאה הראשונה לספירה, אך זיהוי זה אינו מוחלט.¹⁷⁰ מכל מקום, ספק אם צמח זה היה מוכר בארץ-ישראל בעת העתיקה. הוא הוכנס כגידול חקלאי רק עם תידוש ההתיישבות החקלאית היהודית בארצנו.

החריפית הוא צמח רב-שנתי ממשפחת המצליבים בעל שורש מעובה המשמש ירק-תבלין חריף בעיקר בארצות הסלביות. העלים התחתונים בעלי פטוטרות, מאורכים או דמויי ביצה, אורכם עד 80 ס"מ ושפתם משוננת. עלי הגבעול ארוכים וצרים, חסרי פטיטרת. הגבעול מגיע כדי גובה מטר ונושא פרחים לבנים הערוכים באשכולות (ראה תמונות מס' 10-11).¹⁷¹